

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ ЗАСОБАМИ НАРАТИВІЗАЦІЇ

М.Л. Смільсон

У статті проведено теоретичний аналіз можливостей підтримуючого рефлексивно-смислового перетворення ментальної моделі світу в старості. Показано, що ментальна модель є агресивною до спроб безпосереднього реінтерпретування. Однак наратив є найбільш адекватною формою експліцитації ментальної моделі, і вплив на неї шляхом впливу на автонаратив розширює можливості реінтерпретації, тобто психотерапевтичні можливості. Розроблено експериментальні підходи до дослідження ментальної моделі та реконструкції її змісту та структури.

Ключові слова: ментальна модель світу, автонаратив, старість, реінтерпретація.

В статье проведен теоретический анализ возможностей поддерживающей рефлексивно-смысловой трансформации ментальной модели мира в старости. Показано, что ментальная модель агрессивна к попыткам непосредственного реинтерпретирования. Однако нарратив является наиболее адекватной формой экспликации ментальной модели, и влияние на нее путем влияния на автонарратив расширяет возможности реинтерпретации, иными словами, психотерапевтические возможности. Разработаны экспериментальные подходы к исследованию ментальной модели, а также к реконструкции ее содержания и структуры.

Ключевые слова: ментальная модель мира, автонарратив, старость, реинтерпретация.

The paper contains the theoretical analysis of supportive possibilities that the reflective-semantic transformation of the mental model of the world opens for old people. The evidence is provided that the mental model is belligerent towards the attempts of immediate reinterpretation. However, the narrative is the most adequate form of explicitating the mental model; therefore, affecting the mental model through the impact on the self-narrative augments the possibilities of reinterpretation, thus increasing the psychotherapeutic potential. The author developed experimental approaches to investigation of the mental model and reconstruction of its content and structure.

Key words: mental model of the world, self-narrative, old age, reinterpretation.

Проблема. Ментальна модель світу, відповідно до нашого підходу, є психологічним конструктом, який фіксує результат інте-

лектуального пізнання світу людиною, причому кожна підструктура і функція інтелекту вносять свій вклад у зміст ментальної моделі. Ментальні моделі світу (розумові моделі) фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості, з інтелектуальною обробкою (відображенням, усвідомленням, закарбуванням та інтерпретацією) особистого досвіду. Тому ментальні моделі можна до деякої міри вважати стійкою інтелектуальною ознакою особистості (див. більш докладно [8, 9, 10]).

З іншого боку, ментальні моделі світу є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу, а розуміння світу та відповідні дії визначаються, як відомо, не самими подіями, а їх інтерпретаціями або, інакше, інтерпретаційними схемами. Тому наші індивідуальні або групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ [9].

Метою даної статті є визначення теоретико-методологічних та методичних підходів до дослідження ментальної моделі світу в старості засобами нарративізації.

Р. М. Грановська, в новітньому дослідженні проблеми психології віри [5], тлумачить ментальну модель як «психічний конструкт, в якому сконцентровані накопичені людиною і систематизовані на даний момент уявлення про світ і себе – Модель Світу. Її вплив на самопочуття і поведінку людини визначається **синтезом особистого досвіду та історичних традицій її середовища**. Вона інтегрує людину як особистість і служить йому універсальним персональним інструментом, який є незамінним при орієнтації і **розв'язуванні всіх життєвих задач**. Вона дозволяє визначити, де він знаходиться в даний час і що має робити? Модель світу виступає як цілісна система, де беруть свій початок усі гіпотези, що висуває людина, допомагаючи їй передбачати події і бути готовою діяти відповідно до них» (підкреслено нами. М.С.) [5, с. 401].

Графічно, за Грановською, ментальну модель можна відобразити у вигляді піраміди, на вершині якої міститься провідна мета, провідний мотив, установка (вона називає цей конструкт *ідеал*), яка і визначає усі інші рівні, а при зміні – їх змінює. Як на нашу думку, то можна сказати, що на вершині цієї піраміди міститься смисл життя, особливо в старості (про це вже йшлося у наших роботах, див більш докладно [8]). Що ж робить цю піраміду (візу-

альний образ ментальної моделі) саме такої форми? Грановська вважає, що урахування (усвідомлення) обмеженості життєвого ресурсу. Тому незацікловленість у власному житті і байдужість до смерті перетворює піраміду на трапецію, а екстремальні складні життєві ситуації – її загострюють, бо система цінностей вибудовується жорстко і визначено (мене це вже не цікавить!). Число ярусів піраміди визначає доступний особистості рівень диференціації подій і явищ і відображує ступінь складності моделі.

Загострення скорочує кількість елементів (життєвих цінностей, цілей та мотивів) на кожному ярусі, тому різко підвищується швидкість розв'язування задач. Крім того, цілеспрямованість особистості виражається у ще більшій загостреності піраміди, оскільки до розуміння обмеженості життєвого ресурсу додається сила мотиву [5].

Слід зазначити, що такий розгляд не є однозначно вірним відповідно до створення і функціонування ментальної моделі світу протягом усього життя людини. Навіть якщо абстрагуватися від дитинства, то це не зовсім відповідає психологічним реаліям такого складного вікового етапу, як **старість**. Можна погодитися з Р.М. Грановською, що на цьому етапі дуже велику роль відіграє усвідомлення обмеженості життєвого ресурсу, яке інколи перекриває усі інші мотивації. Однак у цьому віці, незважаючи на певне скорочення елементів. за відомих причин не підвищується, а зменшується швидкість розв'язування задач. Таке об'єктивне зменшення можливостей при збереженій силі мотиву, у свою чергу, може бути причиною певних психотравмуючих протиріч саморозвитку старої людини.

Однак ми вже зазначали раніше, що для старої людини принциповим є не кількісне збільшення обробки інформації (швидкість розв'язування задач, за Грановською), а якісне перетворення цього процесу, пов'язане з набуттям мудрості, іншими, більш глобалізованими механізмами розпізнавання образів [2, 3]. До речі, і сама Р.М.Грановська вважає, що прямолінійне нарощування складності моделі відіграє неоднозначну роль. З одного боку, стає легше розпізнавати нові ситуації, з іншого, можна перескочити через оптимум («многознание приумножает скорбь»).

Автор не заперечує, що ментальна модель виступає у ролі інтерпретаційного фільтру. Інтерпретацією вона вважає безперервний активний процес, який включає оцінку ситуації, можливої поведінки в ній, обговорення потенційної вигоди та ризику, а та-

кож придатності різних стратегій дій. Досить цікавим є її тлумачення зв'язку ментальної моделі і внутрішнього діалогу: у робочому стані інтерпретації ментальну модель підтримує саме внутрішній діалог. Причому це стосується як тієї частини моделі світу, яка акумулює інформацію про цінності і традиції людської спільноти, так і тієї, яка у великій мірі спирається на власний досвід особистості. Оскільки діалог передбачає співбесідника, при внутрішньому діалозі особистість не може залишатися на одній позиції, вона має бути здатна до розщеплення власної психіки. Різні складові психіки як субособистості можуть належати до різного віку, а також статі і навіть сексуальної орієнтації. Можливості такого «розщеплення» власного мислення при внутрішньому діалозі є показником його гнучкості, зокрема, гнучкості інтерпретаційної.

Основною проблемою залишається на сьогодні проблема експліцитації індивідуальної ментальної моделі, її дослідження як для наукових цілей, так і для цілей прикладних. Спостереження свідчать, що ментальну модель можна інколи реконструювати за вчинками людини, її підходами до розв'язування життєвих та професійних задач, більш-менш щирими висловлюваннями тощо. У дослідженні І.В.Кузнецової [6] розроблена комплексна методика дослідження ментальної моделі світу в юнацькому віці. Для вивчення загальних властивостей ментальних моделей нею застосовувався семантичний аналіз творів на тему: «Світ, у якому я живу» (нарративна методика) та аналіз малюнків «Моя модель світу». У результаті обробки даних визначались наступні показники: переважний тип ментальної моделі (просторова, психологічна, соціальна, наукова, ідеалістична, фантастична), емоційне забарвлення (позитивне, негативне, нейтральне), життєва позиція (активна, пасивна), переважне коло (ближнє, середнє, дальнє), центрація моделі (геоцентрична, геліоцентрична, децентрована), тенденція до ескапізму (присутня, відсутня). Для поелементного аналізу ментальної моделі світу застосовувались наступні методики: тест незакінчених речень «Ментальна модель юнака», за яким визначали якісний зміст елементів ментальної моделі, емоційне забарвлення та когнітивну складність; кольороасоціативна процедура О.М. Парачева, за якою деталізується характер емоційного сприйняття окремих елементів, а також ментальна модель, що формується на несвідомому рівні; тест репертуарних ґрат Келлі, за яким визначалася когнітивна диференційованість системи конструктів та особливості «Я»-концепції.

Однак для вікової категорії, яка є предметом нашого дослідження, тобто для похилого віку, ми вважаємо наратив найбільш адекватною формою експліцитації ментальної моделі, і особливо це стосується автонаративу, тобто наративу щодо власного життя або певних його періодів.

З іншого боку, на сьогодні не існує також загальноприйнятої та повністю розробленої технології аналізу наративу. Такий аналіз залишається доволі неоднозначним, і хоча він все одно має ілюструвати інтерпретаційну сутність будь-якого психологічного витлумачення, принцип науковості потребує як мінімум можливості повторити розгляд, не одержавши при цьому абсолютно протилежних результатів. Тому наш підхід до створення структурованого автонаративу (методика «Книга життя») пропонує скоротити «велику» і неструктуровану розповідь про своє життя до змісту книги про своє життя у вигляді назв всіх її розділів. Крім того, йдеться про письмове відтворення (фіксацію) автонаративу на відміну від усної розповіді. Зрозуміло, що такий підхід «двічі» (по-перше, через перехід від усного до письмового мовлення, по-друге, через перехід від неструктурованої розповіді до структурованої «книги») вилучає багато чинників, потрібних уважному спостерігачеві для психологічного аналізу наративу як такого (емоційне забарвлення розповіді, її фонетичне забарвлення, швидкісні характеристики мовлення, лексичне і стилістичне багатство або бідність мовлення тощо). Однак всі ці та інші аналогічні чинники є, по-перше, скоріше психолінгвістичними, також безумовно важливими, однак для аналізу ментальної моделі, тобто глибинного змісту автонаративу, вони можуть бути тимчасово проігнорованими. З іншого боку, такий змістовний аналіз як «контент-аналіз» можна проводити на матеріалі «Книги життя» також.

Які ж можливості для дослідження ментальної моделі світу людини надає структурований автонаратив в комплексі з супроводжуваними методами («Кола життя», забарвлення, співбесіда)? Інакше кажучи, який матеріал для інтерпретування та розгляду ми одержуємо при такій методиці?

Перерахуємо основні елементи:

- вибудовані в часі узагальнені етапи життя;
- позначені минулим, сучасним і майбутнім у відповідній кількості;
- запаралелені з власною концепцією часу («Круги життя»);
- плинний теперішній розділ (яким є життєвий етап зараз?);

- наступний розділ (розділи) книги життя (що чекає?);
- конотації до кожного розділу (зміст, у тому числі асоціативний);
- актуальний (провідний) розділ;
- забарвлення за методикою О.М.Парачева – нове в методи (додана ще одна, поряд з колами, невербальна складова) [7].

До речі, використання кіл і забарвлення розширює розгляд нарративу від мовних, вербальних до будь-яких знакових, семіотичних побудов. Однак ясно, що це є можливим тільки в комплекті з вербальним нарративом і під його егідою.

Одним із завдань нашого дослідження є розробка методів впливу на рефлексивно-сміслові та реінтерпретаційні перетворення ментальної моделі світу старої людини. Не викликає сумнівів принципове розуміння того, що ментальну модель взагалі досить важко змінити, і що це особливо стосується похилого віку, з його перевіреною роками ментальною моделлю. Р.М. Грановська у цьому зв'язку зазначає, що засвоєння нового потребує зусиль, а без них людина готова вірно сприйняти тільки те, що хоча б до деякої міри є організованим за законами її внутрішнього світу, тобто відповідає її ментальній моделі. Все визначається схемами, сформованими попередньо в її Моделі Світу, а щодо того, що не відповідає моделі, **схеми завжди агресивні**. Інтерпретаційні схеми ментальної моделі агресивні до реінтерпретації. Інакше кажучи, ментальна модель **агресивна до спроб безпосереднього реінтерпретування**. Для її зміни потрібні переконливі нові обставини, сумніви, критична переоцінка власних схем.

За Грановською, від порушення синтезу інформації при різкій зміні режиму роботи Моделі Світу виникає відчуття страху і невпевненості. Тільки при надходженні нового припустимими дозами, ця структура продовжує функціонувати, даючи людині певну ступінь передбачуваності. Закон економії зусиль призводить до того, що поза особливими умовами основна функція моделі світу – підтвердження вірності раніше накопичених і сформованих схем. У ситуації невизначеності причини нових явищ тлумачаться на користь відомого як наслідок уже відомої закономірності, в результаті чого світ спрощується [5]. Ми вважаємо, що при такому опорі ментальної моделі до перетворювальних впливів (як стихійних, так і цілеспрямованих) та їх фільтрації зменшується як рівень, так і структурна складність інтелектуального пізнання світу, і його місце заміщують почуття, мрії, надії, а передбачуваність зменшується.

У разі неможливості далі ігнорувати та фільтрувати перетворювальні впливи (наприклад, у випадках утрат в старості), їх трансформують і включають, пристосовують до прийнятої ціннісної системи моделі. Отже, за Р.М.Грановською, існують два захисні механізми ментальної моделі: фільтрація та трансформація.

Змінена модель світу веде до зміни способу розв'язування не тільки даної проблеми, а й інших. Тому трансформована через автонаратив ментальна модель потенційно може надавати нові засоби розв'язування й інших життєвих задач, а не тільки задачі переосмислення (реінтерпретації) власного досвіду.

Однак повторимо, що загалом ментальну модель перетворити (змінити, трансформувати) досить важко. Так, більшість фахівців вважають, що для зміни менталітету (ментальної моделі, системи ментальних моделей) потрібно сприяти перетворенню психіки загалом, причому в основному її глибинних структур, підсвідомого тощо [4, 5]. Так, Р.М.Грановська виділяє ті ланки психіки, впливаючі на які людина може ефективно змінювати і перебудовувати Модель Світу. Це потреба (чому вона робить це?), емоції (які почуття нею керують?), установка (як довго вона діятиме?), мотив (сила мотиву), ідеал (в ім'я чого вона живе і діє?).

Очевидно, що при такому підході поняття *Модель світу* практично підміняє поняття *Психіка*. І якщо для більш молодого віку це може бути одним із працюючих підходів, то для старості з її менш дієвою, а більш внутрішньою формою поведінки, ця система працює тільки частково. Інакше кажучи, саме в старості майже немає можливостей безпосереднього впливу на ці ланки психіки. Однак реальним, як ми уже зазначали, є шлях через наратив, особливо автонаратив як найбільш близький старій людині аспект, в якому виражені і я-образ, і я-концепція, і ставлення до інших і світу.

Спроба ототожнити менталітет (ментальну модель) загалом з психікою або принаймні з переліком майже всіх психічних властивостей не є прерогативою підходу Р.М.Грановської. Наведемо, наприклад, визначення менталітету російського дослідника І.Г.Дубова, запропоноване у великій статті, присвяченій психологічному аналізу цього феномена. «...Менталітет як специфіка психологічного життя людей розкривається через систему поглядів, оцінок, норм та умонастроїв, які ґрунтуються на наявних у даному суспільстві знаннях та віруваннях і таку, яка задає разом з домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого ієрархію цінностей, а значить, й характерні для представників даної

спільноти переконання, ідеали, схильності, інтереси та інші соціальні настановлення, які відрізняють указану спільноту від інших» [4, с. 22].

Коли йдеться про менталітет як певну узагальнену характеристику ментальної моделі етносу або іншої спільноти (тобто характеристику колективну, а не індивідуальну), то найбільш уживаним поняттям, яке використовується у цьому зв'язку, є слово *стереотип*. Так, І.Г. Дубов вважає, що, оскільки менталітет відноситься до когнітивної сфери особистості, він «найбільш чітко виявляється у типовій поведінці представників даної культури і виражається передусім у *стереотипах поведінки*, до яких тісно приликають *стереотипи прийняття рішень*, які визначають насправді вибір однієї з поведінкових альтернатив. Тут потрібно виділити ті стандартні форми соціальної поведінки, які одержані з минулого і називаються *традиціями та звичаями*» [4, с.22].

Автор зазначає, отже, що типова поведінка, характерна для представників конкретної спільноти, дозволяє описати риси національного або суспільного характеру, які утворюють тип, який у схематизованому вигляді виступає як *етнічний або класовий стереотип*.

При такому розгляді ментальна модель виступає як стереотипізована система, в якій стара людина знаходить витoki захисної ригідності. Виходячи із сказаного вище про захисні механізми ментальної моделі та її агресивність до реінтерпретації, слід зазначити, що для збереження психічного здоров'я у похилому віці дійсно **потрібним є певний баланс між гнучкістю і захисною ригідністю**. З іншого боку, не можна не працювати з віковою ригідністю, бо втрата гнучкості мислення знаходиться серед дуже ранніх і важко вловимих проявів деменції [2,3].

Е.Голдберг пропонує у цьому зв'язку певні непрямі підходи до гнучкості і трансформації ментальної моделі через вплив на метакогнітивні функції, презентовані в лобних долях (вони не стосуються певного психічного уміння, а представляють організацію їх усіх). Серед них систематичне створення знарядь, створення образів майбутнього, мова як метакогніція (надає засоби для створення моделей, а управлінські функції – засоби для маніпулювання моделями і проведення операцій над ними), а також цілеполагання і самосвідомість.

Пізнавальна діяльність людини, за Голдбергом, спрямована вперед, тобто вона скоріше проєктивна, ніж реактивна. Од-

нак створення образів майбутнього потребує здатності брати певні елементи минулого досвіду і трансформувати їх таким чином, який – у цілому – не відповідає жодному минулому досвіду. «Щоб здійснити це, організм має вийти за межі здатності *формувати* внутрішні уявлення, моделі зовнішнього світу. Він має набути здатність *маніпулювати і трансформувати* ці моделі. ... організм має вийти за межі здатності бачити світ через ментальні уявлення, він має набути здатність *працювати* з ментальними уявленнями» [2, с. 48].

Така активізація здатності працювати з ментальними образами, зафіксованими в автонаративі, сприяє реінтерпретації ментальної моделі, тобто спрямована на підвищення психотерапевтичного потенціалу. Маються на увазі такі напрями реінтерпретації:

- виділення інших етапів (розділів «Книги життя»), тобто інша їх структуризація (змістовно, відповідно до часу);
- щодо негативно емоційно забарвлених етапів – скорочення, щодо позитивно забарвлених – збільшення у часі;
- зміна кількості етапів, які відповідають минулому, сучасному, майбутньому;
- характеристика плинного теперішнього розділу (етапу) та провідного (актуалізованого), його розмір, аналіз, зміна відношення;
- переструктурування наступних розділів (майбутніх) книги життя.

Висновки. Наратив є найбільш адекватною формою експліцитації ментальної моделі, і особливо це стосується автонаративу, тобто наративу щодо власного життя або певних його періодів. Запропонована емпірична технологія структурованого автонаративу («Книга життя» в комплекті з супроводжуваними методами – «Кола життя», забарвлення, співбесіда), має великі дослідницькі і психотерапевтичні (реінтерпретаційні) можливості.

При використанні технології «Структурований автонаратив» для аналізу використовуються такі основні моменти: вибудовані в часі узагальнені етапи життя, їх загальна кількість, віднесення їх до минулого, сучасного і майбутнього у відповідній кількості; виділені етапи запаралелені з власною концепцією часу («Кола життя»); аналізуються також найбільш показові розділи «Книги життя»: плинний теперішній, наступний розділ; провідний розділ; конотації до кожного розділу тощо. Новим в методі є використан-

ня кольоро-асоціативної методики О.М.Парачева, Використання «кіл часу» і забарвлення розширює розгляд наративу від мовних, вербальних до будь-яких знакових, семіотичних побудов. Це є можливим тільки в комплекті з вербальним наративом і під його егідою.

В теоретичному аналізі можливостей підтримуючого рефлексивно-сміслового перетворення ментальної моделі показано, що ментальна модель є агресивною до безпосереднього реінтерпретування. Однак вплив на неї шляхом впливу на автонаратив розширює можливості реінтерпретації, тобто психотерапевтичні можливості. Це такі напрями реінтерпретації як виділення інших етапів, тобто інша їх структуризація (змістовно і/або відповідно до часу); щодо негативно емоційно забарвлених етапів – скорочення, щодо позитивно забарвлених – збільшення у часі; зміна кількості етапів, які відповідають минулому, сучасному, майбутньому та ін.

В емпіричному дослідженні передбачається дослідити зв'язок між особливостями ментальної моделі світу в старості, потенціалом її ре-інтерпретації та інтелектуальною гнучкістю/ригідністю старої людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голдберг Э.Парадокс мудрости. – М.: Поколение, 2007. – 384 с.
2. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: Монография. – Киев: Издательско-полиграфический центр « Киевский университет», 2002. – 293 с.
3. Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация. – М.: Смысл, 2003. – 335 с.
4. Дубов И. Г. Феномен менталитета: психологический анализ. // Вопросы психологии. – 1993, № 5. – С. 20-29.
5. Грановская Р.М. Психология веры. – СПб.: Издательство «Речь», 2004. – 576 с.
6. Кузнецова І.В. Технології створення розвивального середовища в мережі Інтернет: Навчально-методичний посібник / І.В. Кузнецова. – Кіровоград: Код, 2009. – 124 с.
7. Проблемы психологической герменевтики / Под. ред. Н.В.Чепелевой. – К.: Издательство Национального педагогического университета им. М.П.Драгоманова, 2009. – 382 с..

8. Смульсон М.Л. Смысл жизни в ментальной модели мира. // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы X симпозиума. / Под ред. Г.А.Вайзер, Е.Е.Вахромова. – М., 2006. – С. 28-29.
9. Смульсон М.Л. Специфіка ментальної моделі світу в старості // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 13 (16). – К., 2006. – С. 139-155.
10. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту. – К.: Нора-друк, 2003.
 11. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду. / Монографія за ред. Н.В.Чепелєвої. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 256 с.
12. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект: нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности / Л.С.Цветкова. – М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2008. – 424 с.